

ШЫҒЫС ЖӘНЕ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ Б.З.Д. VIII–V ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ЖЕРЛЕУ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ҮҚСАСТЫҚТАРЫ ЖАЙЛЫ

Зерттеушілердің Отандық археология ғылымында ашылған ескерткіштерді көбіне сипаттаумен шектелуі көптеген өзекті мәселелерді шешуге кедергі келтіруде. Мамандардың әр өлкені өздігінше біржакты, көрші өлкелермен сабактасыра байланыстырмай, ортақ зандылыққа сүйенбей зерттеуі тарихи шындықты бұрмалауға өкелуде. Негізінен осы тарихи кезеңдерде өмір сүрген тайпалар немесе тайпалық одактар арақынасы, өзара мәдени өсерлери және дүниетанымы мәселелері сырт қалуда.

Ерте темір дәуіріндегі Қазақстанның шығыс және оңтүстік-шығыс өнірінде антикалық және қытай жазба деректер бойынша патшалық тиграхауда-сақтар мен алтын қорыған грифтер елі, үйсіндер мен у-ге (құлажорғалықтар) тайпалары мекендеген делінеді. Алайда обалардың қыстау және қыстау мен жайлауға барап жолдарда ұзақ жылдар бойына бір аумаққа, жүйелі түрде тұрғызылатынын және жерлеу құрылыштары мен жерлеу төсілдерінің үқсас келуі сол ескерткіштерді қалдырған ха-

лықтардың этникалық, мәдени және т.б. саласынан хабар береді.

Б.з.д. VI–V ғасырларда “ұштікке” біріккен скиф-сібір әлемі далалық өркениет ретінде қалыптастып бітті. Ішкі этникалық араласулар мен сыртықы (батыстан – гректер, шығыстан – ахеменидтер) өсерлер Жетісу мен Шығыс Қазақстанда мал шаруашылығын жүргізуін бір түрі – жартылай көшпелі, жартылай отырықшылық тән халықтардың бірі-бірімен үндестікте жатуына әрі қарай ықпалын тиғізді. Жетісуда малды жылына ұштөрт ай тебіндегітін биік тау алқабындағы қөгалдар мен төменде жусанды-бетегелі, ал одан ары малды тек қыста ұстаяға келетін сортанды дала жатыр. Бұл кезеңдердегі ескерткіштер осы екі маусымдық жайылымның шекарасына, Іле Алатауының солтүстігі мен Ілеге құяр қөптеген тау өзендерін бойлай тұрғызылды және тандаулы обалардың қөптеп кездесуі мұнда “патшалық сактар мен үйсіндердің” емес, Ақышев айтқандай, Арап бойы мен Сырдариядағы отырықшыларға қаралғанда өлеуметтік бөлініске тез түсken малшы сактардың өмір сүргендігімен, сонымен қоса елдің жіңі орналасуымен түсіндірілсе керек¹. Батыста Доннан Торғайға дейін біртұтас сармат мәдениеті болса, Қазақстанның шығысы мен онтүстік-шығысы этникалық процестер жиі жүрген аймақ болғандай, біrnеше мәдениетті жасаушылар өмір сүргендей.

Осы қатардағы еріктілерден бастап тайпа басшысына дейін жерленген және жергілікті ерекшелікке байланысты көп кездесетін шикізаттан тұрғызылған қорым – рулық өuletтің жерлеу орны, ал біrnеше қорымдардың бір жерге тоғысуы тайпа немесе тайпалық одактын орналасқан жерін, ал жерлеу тәсілдері олардың тараду аумағынан мәлімет береді. Яғни жазба дерек бойынша екі ғана тайпалық одак орналасқан аумакта біrnеше тайпалар мекендеуі мүмкін. Мұны дәлелдеу болашақтың ісі. Себебі елімізде зерттелінбей жатқан өнірлер көп. Тіпті көшпелілердің ірі қоныс аударуларынан мол хабар берер Алакөл ойпаты да өлі ақтандак болып қалуда.

Әр жылдары өз уақытының ғылым деңгейінде зерттелінген екі өлкедегі археологиялық ескерт-

кіштерді ерте кезеңін бөліп қарастыра отырып, жерлеу құрылымдары мен тәсілдеріндегі ортақтықты айтып өту аталмыш макаланың негізгі мәсаты.

Ерте темір дәуірінің ерте кезеңінің басында оба үйінділері көлемі кіші, аласа болып келеді. Жерлеген адам қырымен және арқасымен қойылып, басы батысқа қаратылған. Шығыс Қазақстандағы жылқыны “ауыздықсыз” жерлеу тән, Құрті обаларына дәңгелек тасты үйінді, үйінді шетіне тас қоршау салу мен адамды сол қырымен, басын солтүстік-батысқа қаратып жерлеу басым болса, Майемер обалары үйіндісінің астына тас қоршау салынады және кейде қабір үсті бөренемен жабылады. Өлген адамдар басы шығысқа қаратылып, арқасымен қойылады². Осы кезеңге (б.з.д. VIII–VII ғғ.) жататын Жетісудағы Қарғалы, Биже сынды қарапайым обалардағы қабір шұнқырына адамды тас жәшікке жерлесе, ал Жуантөбе обаларында бір үйінді астындағы екі қабірдің үсті ағаш бөренемен жабылған, онда адамды қабір шұнқырының солтүстігіне аяғын бұғіп қырымен қойған, өбзелді жылқымен қоса жерлеген. Бастары батысқа қаратылған³. Шығыс Қазақстандағы Зайсан қазаншұнқыры мен Сауыр, Тарбағатай тау жоталары өніріне топырақ үйінді астында тас дәңгелек қоршауы бар, дромосты қабір шұнқырының ағаш жабындылық кабірінде адамды жылқымен қоса жерлеу тән. Бірақ кима-таған жоқтың қасы. Жерленгендер басы шығысқа қаратылып, арқасымен қойылған. Жетісү сактарының өсері ерекше болған тек фана ру, тайпа және тайпалық одақ көсемдері мен олардың туысқандарын жерленген б.з.д. VI ғасырға жататын Шілікті қорымына қабір шұнқырын терең қазбауы мен қабір үсті құрылымының бөренелерден тор құра екі-үш метр биіктікке дейін тұрғызылуы және оның айналасын тастармен қоршауы тән⁴.

Қазба материалдары бойынша, Жетісуда б.з.д. VIII–VI ғасырға жататын жоғары өлеуметтік топтың обасы жоқтың қасы. Атақты Бесшатыр, Есік обалары б.з.д. V ғасырмен мерзімделеді. Бірақ Шілікті (№60, №61 обалар) және Бесшатырдың қөптеген обалары етегінде екі-үш қатар тас қор-

¹ Ақиев К. А., Кушаев Г. А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или.

² Сорокин С. С. Курганы в верховьях реки Бухтарма // АСГЭ. 1961. №19; Самашев З. С. Отчет ВКАЭ за 1997// КР БжФМ АИ архивинде.

³ Агеева Е. И. Некоторые новые данные по археологии Семиречья // КСИИМК. 1960. Вып. 80.

⁴ Черников С. С. Загадка Золотого кургана. М., 1965. 58-б.; Алматы, 1963. 86-б.

шаулар бар. Жалпы обалар манындағы тік және көлденен құрылымдар, дөңгелек, сопақ, ай төрізді және екі-үш ұзына созылған үйметастар Шығыс Қазақстан обаларына тән емес.

Осы шіліктіліктерде майемер, құртліктер, бесшатырлықтарға қарағанда өлеуметтік бөлініс ерте болған сиякты. Б.з.д. VI–V ғасырларында Зайсан көлінен Алтай таулары аралығында Шіліктіден басқа ірі көлемді оба тек Усть-Бөкен ауылы манында кездескен. Қазылған диаметрі 60 метр, биіктігі 8 метр топырак үйінділі обадан ешқандай заттар шықпады деп көрсетілген⁵.

Б.з.д. VI–V ғасырлардағы Шығыс Қазақстанның әркелкі екі аумағының (Зайсан қазаншұңқыры, Сауыр, Қалба және Ертістің он жағалауы мен Қазақстан Алтайы) өзарға байланысын ашу өзекті мәселелердің бірі. Осы уақытта Жетісудағы халықтар архитектуралың соны үлгісін мықтының “үйін” салуда көрсеткен. Шығыс Қазақстан жерлеу ескерткіштерінің көбінде қима-таған мен шұңқыр арасы таспен толтырылған, қабір шұңқыры үстін бір қатар бөренемен жаба айналасына үш қатар тас қоршау салған. Алматы қаласы маңындағы обаларда 1,4–2 метр терең қабірдің қабырғасын айнала 0,5 метр биіктікте бір қатар таспен қоршаған. Ал түбін жонылған ағаштармен, не тапталған саз балшықпен төсеп тастаған. 444 обалы Талғар қорымындағы обалар құрылымында 0,8–1,2 метр тереңдікте қабір шұңқыры казылып, қабырғаларын таспен қалап, үстінде ағаш бөрене, ал ірі обаларда қима-таған орнатқан⁶. Қазак Алтайы ерте көшпелілерінің жерлеу ғұрпында өлген адамды о дуниеге алып баар жылқының басына арқардың мүйізі тағылып құштілікке ие қылса, Жетісудағы қарапайым обада адамның бетін солтүстікке қаратқан жерлеудің үстінде ағаш, саз топырак, қамыспен жаба отырып басын солтүстікке қаратып арқар бассүйегін қоюы екі өлке тайпалары өмірінде бұл аңың бір ғұрыптық мәнге ие екендігін көрсетсе керек.

Көне жер бетінде ірі тастардан іргетасы қаланған тас пен топырақ аралас 14–16 қабат үйінділі №3 Бесшатыр обасының шетінде төрт метр жер-

де кезінде биіктігі 1,1–1,2 метрді құраған, беріктік үшін құрғақ саз топырақты араластыра қалаған, тас белдік бар. Ал ұсақ шағыл тасты саз топырақтан тұрғызылған биіктігі 1,2–1,4 метр, ені 1–1,2 метр төртбұрыш қабырғаның үстінде үйінді тұрғызылған⁷. Бесшатыр III қорымындағы тасты топырақ аралас үйінділі қарапайым обаларда адамды көне жер қабатында жерлеу (№3, №2) және тас жөшікке (№15) жерлеу кездеседі. Адамның басы көбінде батыска қаратылған, арқасымен қойылған.

Мұнда Улкен Бесшатыр обаларындағыдан ағаш құрылымы жок. Толығымен тоналған обалардағы жерленген адамдардың жанына ғұрыптық заттардан мыналарды қойған: қыш ыдыс, қойдың құйымшагы мен темір пышақ⁸.

Адамдары бір уақытта жерленген екі қабірлі Есік обасы – қорымдағы жанында ғұрыптар істер орындалғаны жөнінде еш мәлімет жок, тонаудан аман қалған беделді адам жерлеу орнының бірі. Жерлеу камерасының екі қабырғасындағы бөренелер ұшы құламас үшін бұрыштарда кезектесе кіріп отырады, яғни Бесшатырдағыдан қима-таған емес. Камера қабырғасының биіктігі бес қатар бөрене (кісі бойы – 1,5 метр), үстінде бір қатардан он бөрене қойылған. Адам арқасымен, басы батыска қараған. Адам жерлеуінің маңынан табылған 31 жазулы күміс, ағаш және қыш ыдыстар арнайы ретпен қойылған.

Әр оба түйік бірлік емес, оның қатарлас обалармен тікелей байланысы бар және қорым кеңістігін үйімдастыруда орны ерекше. Ал өлгендер мен ата-баба рухын құрметтеу, тағымын ету, құрбан шалу, От пен Күнгө табыну ежелгі халықтарда ерекше орын алды. Әлемдегі әр нәрсенің өз тиеселі орны, киесі бар, тіпті Иесі бар деп соларға деген өмірді үйлесімге өкелетін ғұрыптар мен салттарды уақытында тұракты орындаш тұрған. Шығыс Қазақстандағы тас, топырақ пен тас үйінділі Сарықөл обалары етегін ірі гранит тастармен жапқан. Үйінді айналасында дөңгелек және төртбұрышты қоршаулар кездеседі, обаның шығысы мен батысында шығатын жер, ал оның қарама-қарсысында

⁵ Черников С.С. Отчет ВКАЭ-1947 // КР БжФМ АИ архивінде. №221 ic.

⁶ Максимова А. Г. Дневник ИАЭ-1956 // КР БжФМ АИ архивінде. №356 ic.

⁷ Ақиев К.А. Дневник раскопок третьего Бесшатырского кургана – 1960 г. // КР БжФМ АИ архивінде. №498 ic.

⁸ Арсланова Ф.Х. Дневник Илийской АЭ 1959 г. // КР БжФМ АИ архивінде. №412 ic. 40-б.

солтүстікten оңтүстікке созылған тас жәшік көне жер бетіне қойылған. Қабір шұнқырының ішінде топыракты қабірлер, ал едені жұмсақ топырақ пен тастан тұрады. Тас жәшікті жерлеу де бар (№5 оба). Қабір үсті ірілі-ұсақты тастармен толтырылған. Диаметрлері 6-8 метр обалар шетінде қоршаулар жоқ, ал диаметрлері 10-15 метр обаларда бірқатар қоршаулар дөнгелене төсөлген. Сарықөл обаларының шығысындағы көне жер бетінде бірқабат тастандардан үймestастардың болуы Берел қорымымен жақындастырады. №1 обаның шығыс жағынан ұзындығы 0,95 метр тас діңгек енкейе түр. Қабір шұнқырынан иттің сүйегі табылды⁹. Осы Сарықөл жерлеу кешеніне Жетісудағы “Поющая гора” қорымы ұқсас төрізді. Мұнда қабірдегі адам жерлеуінің үстінен қалындығы 0,5 метр бұта мен сексеул аралас қабат жабылған. Лақатты оба үйінділерінің айналасы дөңгелек немесе квадрат қоршаулы болып келеді. Үйіндінің шығысында биіктіктері 0,3-0,4 метр екі тас діңгек, ал батысында дәл сондай екі тас діңгек пен жеті тастан құралған квадрат формалы қоршау салынса, одан ары батысқа қарай төртбұрыш үйметас қойылған. Әр өлкедегі екі қорымдағы адамдар басы шығысқа қаратылып, арқасымен қойылуы этникалық жақындығын көрсетсе керек. Адамның жанына ғұрыптық заттардан мыналарды қойған: қыш ыдыс, қойдың құйымшағы мен темір пышақ.

Далалық жердегі тайпаларға қарағанда, Жоғарғы Бұқтырма өзені бойындағы таулы жерде мекендерген берелдіктердің өмір сұру салты басқалай болды. Пазырық мәдениетінің бір тармағы саналатын ғұндардың өсері қатты білінген бұл тайпаларға тас үйінділі терең қабір шұнқырына қима-тағанға, жылқымен бірге жерлеу тән. Бірақ Алтайды мекендерген берелдіктерге Ertic бойындағы құлажорғалықтардың өсері болған. Оған Берел қорымынан ашылған тас жәшікті №36, №23 обалары дәлел. Ал Баты қорымынан (№ оба) Солтүстік Қырғызстандағы үйін ескерткіштеріне ұқсас ағаш жәшікті жерлеудің ашылуы үйіндердің Жетісуга коныс аудармaston бұрын Шығыс Қазақстан өнірі арқылы өткен деген пікір қалыптастырығаны да белгілі¹⁰.

Мемлекеттік құрылымы қалыптасқан үйіндер жерлеу құрылымдарына сары топырақ, құм, жұмыртас және саз топырактан үйінді түрғызылуы тән. Сонымен бірге үйіндінің үсті мен етегі дөңгелек тас қоршаулы, ал көне жер қабатында құлдің қалдығы, қыш ыдыс сынықтарының ылғи табылуы адамды жерлегеннен кейін ғұрыптық рәсімдердің міндетті түрде орындалғанынан хабар береді. Қабір шұнқырлары батыстан шығысқа қарай созыла қазылса, қабір үсті тас аралас топырактан немесе 2,5x2 метр көлемдегі жұмыртас пен сары топырақ араласқан майда саз аланқай жасалып, оның үстінен бөрене салған. Кейбір қабір шұнқырларының іші ашық болғандықтан бөренелі жабынды үстінен қамыстың бір қабатын (0,2 метр) қабір ішінен топырак түспес үшін жапқан. Адамды тас аралас торқа топырақта қойған. Адам сүйегінің астынан кейде өртенген қойдың құмалағы табылады. Бұдан адамды жерлеместен бұрын қабір ішін аластағанын көруге болады. Қабірде жиі кездесетін заттарға – қойдың құйымшағы, асығы мен темір пышақ жатады. Кейбір жағдайларда бордың қалдығы да кездесіп жатады («Поющая гора» қорымы, №62 оба). Жерленгендердің бастарын негізінен батысқа қаратқан.

Сарытоғай қорымындағы №62 обадағы қабірде биіктігі 0,7 метр ағаш тіреуішті жабынды бар. Қабір шұнқырының көп таралған түріне қабір үстін ағашпен диагональды, көлденең және ұзына бойына жабу жатады. Кейде ғана лакат, тас жәшік. Лақаттың қабір шұнқырының солтүстік қабырғасына салынуы мен оның ағашпен жабылуы тән¹¹.

Диаметрі 148 метр, биіктігі 7,5 метр ұлкен Тұрген обасының үйіндісінің түрғызылғанына қарасақ, яғни материалке еден ретінде бірқатар тастар төсеп, одан екі метр сары топырақ қабатын үтген, сосын екі қатар ірі тастандардан қаланды төсеп, сонында борпылдақ топырақ аралас домалақ тастардан қоршау жасаған. Кейіннен үйінді етегіне аралары 26 метрді құрайтын жалпағынан қойылған үш қатар қоршаулар салған. Ал тереңдігі екі метр қабір үсті тас аралас топырақ, топырақ және ірі тас аралас топыракты үш қабатпен жабылған. Новоалексеевка оба үйіндісінен үсті

¹⁰ Черников С.С. Предварительный отчет ВКАЭ-1954 г. // КР БжФМ АИ архивінде. №338 іс. 45-б.

¹¹ Агеева Е.И. К вопросу о типах древних погребений Алма-Атинской области // Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Алма-Ата, 1961. 30-с.

⁹ Черников С.С. Отчет о работах ВКАЭ за 1949 г. // КР БжФМ АИ архивінде. №273 іс. 30-б.

тегіс, пирамидалды тас құрылым ашылды. Астыңғы төртбұрышты құрылымның ұзындығы 11 метр, ал ұстінгі 8,6 метр. Бұл ерекшеліктер оба – архитектуралық ескерткіш екендігінің бір дәлелі.

Жетісудағы көлтеген обалардың етегінде екі-үш қатар тас қоршаулар бар. Мұндай құрылым үш топтан тұратын Шілікті қорымындағы тек №60, №61 обалардаға ғана кездеседі. Жалпы обалар маңындағы тік жөне қөлденен құрылымдар, дәңгелек, сопак, ай төрізді жөне екі-үш ұзына созылған үйметастар Шығыс Қазақстан обаларына тән емес. Ал Тұрген, Берікқара, Сарыкөл, Новоалексеевка т.б. обалардың маңындағы төртбұрышты, дәңгелек екі, не үш қатар қоршаулар өлілер өлемін қорғау функциясын атқарады. Мысалға, қазакта мықтың (мықтының) үйі, ған жоламау, мал жаймау деген сөз осыдан қалса керек.

Бұл екі өлкенің толық зерттелмеуі, санаулы ескерткіштерге қарай отырып талдау жасау бірі-бірінің тигізген өсері туралы толық, мәлімет бермейді. Бір өлкеде бұрын пайда болған ескерткіштердің екінші бір өлкеде кейіннен көптеп таралуында саяси мән (жаппай көшүі, ірі соғыстар, ірі сауда жолының пайда болуы т.б.) бар сияқты жөне келешек зерттеулерде назар аудару керек сияқты.

Summary

The article is devoted to designation of the parallels between structures of burial monuments of the VIII-VI centuries of Eastern and South-eastern Kazakhstan

Резюме

Статья посвящена определению параллелей структур погребальных памятников VIII-VI вв. до н.э. Восточного и Юго-Восточного Казахстана.